

Kirjatsura Setomaal

Sissevaateid Hindrik Prantsu „rahvamälestiste” kogumisloosse

KÄRRI TOOMEOS-ORGLAAN

Vastseliina kihelkonnast pärit ajakirjanik, tõlkija, harrastusajaloolane ja rahvaluulekoguja Hindrik Prants (1858–1932) kuulub põlvkonda, kelle noorpõlve maailmatunnetust kujundasid sellised rahvusliku ärkamise sümboleiks saanud ettevõtmised nagu esimene laulupidu, eesti seltside rajamine ja eestikeelse ajakirjanduse tekkimine.

Prantsu suur unistus oli töötada ajakirjanikuna. Tollane ajakirjandus oli kaastöödele võrdlemisi avatud, pakkudes tavainimesele mitmesuguseid võimalusi avalikus kirjaruumis osaleda. Kirjutada võisid nii need, kes tahtsid ühiskondlikel teemadel sõna võtta, kui ka need, kes soovisid end loominguliselt väljendada. On kõneldud isegi kirjutamismaaniast (vt Möldre 2016: 274), mis toona paljusid haaras. Samal ajal kui Prants ajakirjanduses oma esimesi samme astus, otsis ta ka muid kirjakuultuuris osalemise võimalusi. Uut laadi kirjutamiskogemust pakkus rahvaluule kogumise aktsioon, millest julgustati osa võtma kõiki hoolimata haridusest, kirjutamisoskusest või -harjumusest. Jakob Hurda algatatud rahvaluule kogumisest kujunes „oma aja sümboolne sotsiaal-kultuuriline aktsioon” (Jansen 2004: 19), mis haaras pea kogu eesti rahvast.

Selles artiklis keskendun Hindrik Prantsu Setomaa kogumisretkede materjalile. Oma mälestusteraamatus pühendab ta terve peatüki rahvaluule kogumisele („Setomaal rahvaluulet kogumas”, Prants 2010: 132–148), millest nähtub, kui võrd oluliseks pidas ta Hurda algatatud ettevõtmises osalemist. Kuid küllap oli neis retkedes ka (maade)avastuslikku seiklust, mis jätsid püsiva märgi tema noorusaja mälestustesse. Prants hindas ka ise kõrgelt „rahvamälestuste” kogumist Setomaal ja Vastseliinas ning pidas seda üheks mõjukamaks jäljeks oma selle aja tegevuses (Prants 2010: 134). Prantsu renomee rahvaluulekogujana on läbi aegade olnud väga hea. Teda on nimetatud isegi Hurda edukaimaks kaastööliseks. Rudolf Põldmäe (1940: 75–76) hinnangul on tema setokeelsed tekstid niivõrd hästi kirja pandud, et võiksid huvi pakkuda ka keeleteadlastele. Hurda õhutusel ette võetud Setomaa-retkedest (1887–1890) on säilinud kolm kirjalikku dokumenti, mille sisu ja laad, eesmärk ning ajaline perspektiiv on erinevad. Kui Prantsu saadetud kirjad ja kogutud materjal kajastavad vahe- tuid muljeid, siis ligi pool sajandit hiljem kirja pandud mälestused peegeldavad elu jooksul settinud mälupilte ja kujunenud hoiakuid. Kolme eri žanri kuuluvad tekstid – kirjad, mälestused ja rahvaluule üleskirjutused – annavad võimaluse vaadata ühe ja sama sündmuse erinevaid peegeldusi, leida kattuvusi ja ka vastuolusid. Kirja pandud juttude ja laulude asemel suunan oma pilgu neid kirjapanekuid ümbritsevale

ja konteksti loovale ainesele. Mitmesuguseid kommentaare, ääremärkusi, kordusi, parandusi, tekstide järjestust, kirjutamata jätmisi ja muud sellist lahti mõtestades püüan avada Prantsu kogumistö seni kirjeldamata kihte.

Hindrik Prants – südamega sule poole

Prants alustab oma mälestusteraamatut sõnadega: „Minus tunduvalt tuksuv „ajalooline soon” on isaisade pärandus” (Prants 2010: 7). Prants paigutab oma esivanemate loo suurte ühiskondlike sündmuste raamistusse. Ta ei pea ennast küll „mõjukal kohal tegelaseks”, kuid leiab, et on oma pika eluea jooksul kogunud piisaval hulgal mälestusi ja teinud tähelepanekuid avalikus elus toimunu kohta, mis võiksid pak-kuda lisandusi „palavalt armastatud sugurahva arenguloo kujutamiseks minu elu-päevil” (Prants 2010: 6). Tundes suurt huvi ajaloo vastu, toetub ta iseenda kujune-misest ja oma perekonna saatusest kirjutades mõnevõrra laiemale foonile, sidudes selle muutustega eestlaste ühiskondlikus elus ja kultuuriloos. Olulist rolli mängivad mitmed omaaegsed ühiskonna- ja kultuuritegelased, kellega tema perekond ühel või teisel moel kas isiklikult või kaude kokku puutus.

Elulugude uurija Rutt Hinrikuse (2010: 27) kirjeldatuga võrreldes on Prantsu autobiograafiline kirjutis teemade ja ülesehituse mõttes üsna tüüpiline: sealt leiab kirjeldusi kodu, vanemate, koolipõlve, eriliste inimeste ja oluliste sündmuste kohta. Ettekujutust sellest, mida autobiograafiline tekst võiks sisaldada, olid selleks ajaks vorminud mitme eesti kirjamehe mälestusteraamatud.¹ Lisaks oli Prantsule tuttav märksa varasem, vennastekoguduse liikmete hulgas harrastatud elulugude kirju-tamise traditsioon (Prants 2010: 5). Viimastele viitab tema mälestuste pealkirgi – „Minu elukäik”. Kuid Prantsu autobiograafia erineb neist kirjapanekuist nii sisu kui ka kirjutamise eesmärgi poolest. Vennaste elulugude keskpunktiks oli kirjutaja või kirjeldatud isiku (sest mõnikord pani eluloo kirja keegi teine) teekond usulise ärka-miseni (Põldmäe 1938: 387). Prantsu elulugu seevastu keskendub ühe perekonna loole, mis on tihedalt kokku põimitud oluliste sündmustega eestlaste ajaloos. Autori surma tõttu jäid mälestused lõpuni kirjutamata. Valminud algusosa ilmus postuum-selt 1937. aastal – memuaristika „õitseajal”, nagu märgib Hinrikus (2010: 33).

Oma suguvõsast kirjutades tõstab Prants mitmel korral esile selle liikmete suurt huvi kirjasõna vastu. Vaimsete huvidega esivanemaid leidis tema andmeil nende perekonnas juba XVIII sajandi lõpus ning perekonna koduraamatukogu kirjelduse põhjal jääb mulje, et see sisaldas suurt osa selleks ajaks ilmunud eestikeelsest kirja-varast. Kirjakultuuri väärtustamisel on olulist rolli mänginud vennastekogudus, mil-lega Prantsu perekond nii isa- kui ka emaliinis seotud oli. Seetõttu sisaldas nende

¹ Eesti kirjaniku August Kitzbergi 1924. aastal ilmunud „Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestusi” on Tiina Kirss (2010: 39) nimetanud lausa omaelulookirjutuse tüvitekstiks, mille traditsiooni loovat ning kirjutamisviisi kujundavat mõju võib hilisemates elulugudes vihjetena märgata. Teise suure mõjutajana on välja toodud ajakirjanik Anton Jürgensteini 1926. aastal ilmunud „Minu mälestused” (Hinrikus 2010: 33).

koduraamatukogu ka vaimuliku sisuga tekstide (jutluste, manitsuste, laulude) käsi-kirjalisi ära kirjutusi ning „vendade” elulugusid. (Prants 2010: 24–25, 31)

Perekonna raamatukogu kirjeldades nimetab Prants seda oma elutee „suunamäärajaks” ning rõhutab, et lugemisel oli suur mõju tema rahvustunde kujunemisele (Prants 2010: 25). Kirjandusteadlase Tiina Kirsi (2010: 45–46) tähelepanekul on lugemise esile tõstmine üks seda ajastut iseloomustavaid jooni.² Rootsi näidete põhjal tõdeb ka Britt Liljewall (2013: 32), et kirjutamise ja lugemise oskus on iseõppijate enesekuvandis tähtsal kohal. Eestlastest sai kirjarahvas XIX sajandi viimaseks vee- randiks. Prantsu ja tema kaasaegseid võib ilmselt õigustatult nimetada ülemineku- põlvkonnaks, kes kompenseerisid oma vähest kooliharidust ise edasi õppides. Eneseharimist hõlbustas sel ajal juba eestikeelse ajakirjanduse areng ja paranenud kättesaadavus ning muu lugemisvara mitmekesistumine.

Vanima pojana pidanuks Prants talupidamise isalt üle võtma, millega ta esialgu isegi leppis, kuid mõistes, et „süda sundis sule poole” (Prants 2010: 119), jättis ta talu vennale ning asus oma loomusele ja lugemiskirele sobivamat ametit otsima. Talu- poegade eneseteostamise võimalused XIX sajandi lõpukümnenditel olid veel üsna piiratud. Köstri ja kooliõpetaja ametid olid talutöö peamised alternatiivid. Ehkki koolmeistri ametit soovitati ka Prantsule, loobus ta sellest plaanist muusikaliste annete puudumise pärast (Prants 2010: 117–118).

Otsides Tartus töötamise võimalusi, külastas ta Eesti Postimehe toimetajat Karl August Hermanni ning sai „suurmehelt” oma ajakirjanduslikeks püüdlusteks nõu ja julgustust (Prants 2010: 130). Suurest huvist kirjasõna vastu, aga võimalik, et ka soovist olla kursis ühiskonnas toimuvate sündmustega, võttis ta osa Eesti Kirjameeste Seltsi koosolekutest. Seal võis ta esimest korda kuulda rahvaluulest ja selle kogumi- sest, mida kinnitab väike dateerimata saadetis Eesti Kirjameeste Seltsi kogus (EKMS 4° 5, 293/307).³

Pole kahtlust, et Prants oli ettevõtlik inimene, kes ei peljanud oma unistuste ja eesmärkide nimel mõjukate ühiskonnategelastega ühendust võtta. Tänu vennaste- koguduse kirjavarale omandas ta nii tallinna- kui ka tartukeelse kirjaoskuse. See ning mõisakoolis omandatud saksa keel aitasid tal ajalehtede toimetustes tööd leida (Paatsi 2010: 151–152). 1878. aastast hakkas ta saatma kaastöid Eesti Postimehele, millest üht-teist ka avaldati. Tegevus ajakirjanikuna sai hoo sisse 1888. aasta lõpus, kui Prantsust sai Postimehe toimetuse liige (1888–1893; ka 1902–1906). Hiljem oli ta esimese eesti naisteajakirja Linda toimetaja (1893–1902) ning kristlike ajalehtede Ristirahwa Pühapäewaleht (1906–1919) ja Meie Kirik (1920–1930) toimetaja. Hel- singi ülikooli suvekursustel⁴ õppis ta selgeks soome ja rootsi keele ning vahendas eesti

² Koduses raamaturiiulis leiduvat lugemisvara loetleb samuti oma mälestustes August Kitzberg (1924: 19).

³ Jakob Hurt oli aastatel 1872–1881 Eesti Kirjameeste Seltsi president. Pärast mõneaastast pausi hakkas seltsi rahvaluulealast tööd vedama Jaan Jõgever. Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemise järel andis Jõgever seltsi rahvaluulekogu Hurdale üle (Mälk 1963: 229–231).

⁴ Postimehe toimetuse ringkonnal olid tihedad sidemed soome haritlastega ning mitmed eesti soost noored käisid end Helsingi ülikoolis täiendamas (Zetterberg 2013: 17). Prantsu teatel käis ta ajavahemikul 1898–1910 kuuel korral Soomes õppimas (EKM EKLA, f 193, m 34:3, l 1/2).

lugejale Soome ajaloo teemalisi kirjutisi (EKM EKLA, f 193, m 34:3, l 1/4). Terve elu saatis teda huvi soome-ugri rahvaste keelte, kultuuride ja ajaloo vastu. Vello Paatsi (2010: 152) hinnangul oli Prants XIX–XX sajandi vahetusel üks olulisemaid soome-ugri rahvaste tutvustajaid eestlastele.

Prantsu püüdlusi ajakirjanduses läbi lüüa kajastab ka mitu rahvaluulekogu. Jaan Jõgever, kes oli aastatel 1886–1890 ajakirja Oma Maa tegevtoimetaja, avaldas toimetusse tööle asudes üleskutse rahvaluule kogumiseks (vt Jõgever 1886; vt ka Saukas 2005: 112). Hiljem andis ta kirjasaatjate folkloori sisaldavad üleskirjutused Hurdale üle. Nii leiamegi Jaan Jõgeveri rahvaluulekogust (H, Jõgever 3, 327/30) paar rahvajuttu, mille anonüümse saatjanime (-ts) tagant on tuvastatud Hindrik Prants. Lehe ülaservas on maha kriipsutatud aadressaadid Eesti Postimees ja Oma Maa. Seega oli Prants jutud saatnud ajalehele lootusega, et need avaldatakse. Sellele osutab ka pealkiri „Mõnesugused teated”, millega ta oma kirjapaneku tähistas.

Omapärase aktsiooniga astus üles nädalaleht Olewik. 1887.–1888. aastal korraldati Olewiku lisalehes mõistatuste võistlus, mille lahendajad said auhinnaks mõne trükise. 1887. aastal seadis toimetus neljanda, viienda ja kuuenda auhinnaõistatuse lahendajatele ülesandeks saata vastusele lisaks mõni rahvalaul, vanasõna või muu rahvasuust kirja pandud „luule- ehk mõttesünnitus” (Hinnamõistatus 1887: 160). Prants saatis 1887. aasta kevadel Olewiku toimetusele koos „hinnamõistatuste” lahendusega paar „vanavara pala” setodelt (H II 3, 453/6). Tema ja teiste saadetud „vanavaralise” sisuga vastuskirjad andis toimetus hiljem Hurda kogusse (vt Hurt 1888c).⁵

Pärast seda, kui Prantsust sai ajakirjanik, jäi tema tegutsemine rahvaluulekogujana harvemaks ja vaibus viimaks sootuks. Üks põhjus oli tõenäoliselt ajaapuudus. Nagu näha tema viimastest kirjadest, leidis ta kogumiseks mahti üksnes suuremate pühade ajal. Tõenäoliselt rahuldasiid ajakirjanduslikud väljakutsed tema kirjutamiskirge piisavalt. Ajakirjandusliku töö kasuks otsustas mõni teinegi Hurda kaastööline. Katre Kikase (2017) artiklis Helene Maaseniist joonistub välja üsna tüüpiline pilt vanavarakogujast, kelle tegevusele iseloomulikke jooni võib näha ka Prantsu kogumispraktikas. Prantsu mälestustest nähtub, kuivõrd oluliseks ta kirjakultuuri ja selles osalemist pidas. See tema identiteedi osa mõjutas lisaks elukutsevalikule minu hinnangul ka rahvaluule kogumist.

Jakob Hurda tähtis palumine

Tõuke Setomaale minekuks sai Prants Hurda üleskutsesest „Lühikene teadus ja tähtis palumine”, mis ilmus 18. mail 1887 Olewikus. Hurt kirjutab seal plaanist anda välja „Setu-raamat”. Kava järgi pidi esimene osa sisaldama laule, teine jutte, kolmas keelemurret ning neljas kirjeldama setode elu ja usuga seotud kombestikku.⁶ Materjali

⁵ Selle informatsiooni eest võlgnen tänu Rein Saukasele, kes jagas minuga oma andmekogu ja selleteemalist käsikirja (Saukas 2020).

⁶ „Setukeste laulude” I–III köide (SL) ilmus 1904.–1907. aastal, teiste osade koostamiseni Hurt ei jõudnud.

kogumiseks pöördus Hurt eraldi Pihkva kubermangu piiril elavate Liivimaa „suguvendade” poole:

Niisugune uurimise töö ei ole ju üksiku inimese töö, vaid terve Eestirahwa töö, tema au, tema ilu, tema tulu. Sellepärast on mull õigus paluda ja lugijal kohus palwet kuulda. Nimelt palun mina suguvendi Wõru- ja Tartumaal, kes Setudega enam kokku puutuwad ja neid enam tähele on pannud, kirja panna, mis nemad neist teawad, ja siis oma teadusi mulle töö täiendamiseks lahkeste Peterburisse saata. Ma wõtan iga-sugusid sõnumid, mis aga Setu pilti täielisemaks ja nägusamaks wõiwad teha, südameliku tänuga wasta. [---] Olge siis, armsad suguwennad, liiategi „Wõro wele, kiä ti õkwa parra piiri pääl elät ja Seto suku paha hüäste tunnet,” nii lahked ja aidake minu isamaa tööd jõudu mööda. (Hurt 1887)

Üleskutses nimetab Hurt oma varasemaid käike Setomaale ning annab teada, millist materjali ta kogujatelt ootab. Peamiselt huvitab teda jutuvaramu: ennemuistsed jutud, usundilised teated ning tähtpäevade ja kommete kirjeldused. Vanemaid laule (ta mõtleb siinkohal regilaule) on Hurda sõnul juba piisavalt kogutud, neid ta juurde ei soovi, küll aga uuemaid pilke- ja naljalaule. Lisaks palub ta kirja panna naljajutte, mida eestlased setode kohta räägivad. Oma esimese kaastöö saadabki Prants Hurdale kuu aega hiljem ja nagu ta oma kaaskirjas märgib, et „teuksil olewale „Setu raamatule” ka mõnda lehekest juurde lisada” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 1/1, 14. VI 1887). Esimesel korral saadab ta seto laule (H II 3, 1/62 (1–47)), kuid mainib kirjas, et on kogunud ka jutte ning uskumusi.

Üsna pea pärast suurkogumise algust tähistava üleskutse „Paar palwid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele” (Hurt 1888a) ilmumist hakkas Hurt avaldama aruandeid kaastööde kohta. Esimeses aruandes tänas ta eraldi neid, kes olid talle 1887. aastal „Seturaamatu” jaoks kaastööd teinud.

H. Prants Wastselinnast saatis kaheksa poognat Setu laulusid ja kuustõistkümmend poognat Setu juttusid – „S e t u r a a m a t u” tarbeks, üks wäga tähtis materjaal, nimelt jutud. Laulud on suuremat jagu tõisendid neist, mis juba korjatud, aga mõned wäga hääd tõisendid. (Hurt 1888b)

Üleskutsele reageeris samuti Jüri Truusmann, kes saatis Hurdale mõne enda kogutud seto laulu ning seto meeste Stepan Dimitrjevi ja Arkadi Jakovlevi kirilitsas kirja pandud tekstid (vt Toomeos-Orglaan 2018: 73–74). „Seturaamatust” on juttu ka ühes anonüümses ja dateerimata kaastöös. Koguja kirjutab saadetise alguses:

Siin saadan Teile, auuwäärt õpetaja härra, ka kaks Setu laulu ühes wiisidega, nenda kuidas ma neid siinse rahwa suust olen üleskirjutada saanud. Kui suur nende wäärtus ja kas Teile neid oma Setu raamatu jauks ka tarwitada võite, seda näete ise. (H, Mapp, 691)

Rein Saukas, kes on põhjalikult Hurda korrespondente uurinud, tegi kindlaks, et nende laulude saatja on Helmest pärit kooliõpetaja Peeter Einer, kes koos apteekrist venna Jaan Eineriga saatis Hurdale 1889. aastal mahuka vanavarakogu.⁷ See materjal hõlmab aastatel 1887–1889 kirja pandud Karula, Helme, Urvaste ja Otepää pärimust. Muu materjali hulgas on ka mõni seto laul koos viisiga (H II 24, 524/30). Kaaskirjast võib aga välja lugeda, et Setomaal nad siiski ei käinud, vaid panid kirja Helme ja Karula kihelkonnas kuulnud laule, oletades seejuures, et need on setode käest kuulnud:

Esimese laulu kirjutasin ma Karula kihelkonnast, tõise aga Helme kihelkonnast Jõgeweste wallast, selles Setu murdes, kuidas teda seal laulti. Kui Setud neid senna on kannud wõi on nad sellepooliste rahwa sünnitused, ei tea ma mitte ütelda. (H, Mapp 694)

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuigivõrd suurt huvi see 1887. aastal avaldatud üleskutse ei tekitanud. Julgen isegi arvata, et Hindrik Prants oli tõenäoliselt ainus, kes sellele üleskutsesele reageerides Setomaale läks.

Prants rahvaluulet kogumas

Kirjalike allikate järgi käis Prants nelja aasta jooksul (1887–1890) seitse korda Setomaal. Esimesel kogumisaastal võttis ta lausa kolmel korral Setomaa tee jalge alla, kuid hiljem, Postimehes töötades, käis ta kogumisretkedel ainult suuremate pühade ajal.⁸ Teiste kogujate jälgedes käimine Prantsu ei vaimustanud, tema ihkas „uudismaale” (Prants 2010: 135) ja kogujaist „puutumata” aladele.

Ehk küll ka Setu maad ju küllalt tuustitud on, wõib siiski kohti leida, kuhu weel uurijad ulatanud ei ole. Nimelt on Satserina ja Ultina pool nurgas, Kolosuwa, Zäbinä ja Zesniku külad ja teised sääl pool puutumata jäänud. Ma sain säält kauni kogu laulusid, mis küll wist enne kirjutatud laulude teisendid on, siiski saab neis mõnda kohta olema, mis teistes puuduwad. Aga ka jutusid ja ebausuarwamisi wõisin säält üleskirjutada. Tööd jäi sinna weelgi, pidin aga seekord lõppetama Teine sarnane „kolk” üteldakse Misso pool olewat, sinna äärde ei olewat ka weel „kirämehe küündünu.” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 1/2p, 14. VI 1887)

Ilmselt pidas ta teiste kogujate radadel käimist aja raiskamiseks. Seetõttu jäävad küsitlemata laulikud, kelle juures Mihkel Veske oli käinud, sest „nende tarkus on ju kirjas”. (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 4/10, 17. XI 1888)

⁷ Rein Saukase kogutud materjal rahvaluulekogujate elulooliste ja muude andmetega (koostaja valduses).

⁸ 1888. aasta suvel käis ta rahvaluulet kogumas Alutagusel. Setomaaga võrreldes pidas ta sealset saaki kesiseks. 1889. aasta mais suvistepüha ajal kogus ta kodukandis Vastseliinas. Ka neil retkedel saadud materjali on ta saatnud Hurdale.

Andmeid selle kohta, kus Prants kogumas käis, on paraku vähe. Oma esimese peatuspaigana on ta nimetanud Ulitino mõisat (praeguses Ulitina külas), kus elas luuletaja Elise Auna perekond. Prantsu sõnul sai ta luuletajalt soovitusi, millisest kandist vanavara koguda (Prants 2010: 135).⁹ Ulitino mõisast suundus ta Säpina, Kolossova ja Sesniki küladesse ning tõenäoliselt mujalegi (vt Prants 2010: 141). Näiteks kirjeldab ta Saatse püha Paraskeva kirikus paiknevat kivist risti, mida ta oli ise vaatamas käinud (H II 3, 220/1 (71), vt ka Prants 2010: 145–146). Sinna kanti jääb samuti Korela veski, kus talle korraldati kohtumine seto laulikutega (Prants 2010: 139).

Setomaal külastatud paikade ja läbitud teede osas jääb Prants enamasti üld-sõnaliselt, kirjutades lihtsalt *Setumaal* või *Setulas* käimisest. Siiski leidub rahvaluule kirjapanekute juures mõningaid topograafilisi andmeid, mille põhjal võib Prantsu liikumisteedest aimu saada. 1887. aasta suvel on ta Petseri kandis kohtunud Herkova (Hergova, vн Херково) küla mehega, kellega ta oli „Paatskuvitsa kivil” juttu ajanud (H II 3, 112). Võimalik, et kohtumine leidis aset Paatskohka jõe (ka Patskovka, vн Пачковка) ääres, mis voolab küll Herkova küla alt läbi, kuid sinna ei pruukinud Prants jõuda. Tõenäolisem on, et juttu aeti Petseri lähedal olnud kivil.

Hiljem liikus ta Setomaa läänepoolsetes külades, mis jäid tema sünnikodule lähemale. 1888. aasta lõpus, arvatavasti jõulude ajal, käis ta Lindora kandis ning jõudis muu hulgas Hilana külla (H II 3, 63). Mälestuste järgi oli tema kogumistöö viljakas ka Obinitza ümbruses ja iseäranis Ignatsi ehk praeguse ametliku nimega Ignasõ külas (Prants 2010: 143–144). Vastseliinast ida poole liikudes käis ta Vasildõ külas (Prantsul „Wassiltõ”, vн Настахино, H II 32, 965/1007). Samale teele jääb Meeksi (Miikse) Jaanikivi,¹⁰ mille juures tähistatava jaanipäeva kombestikust kirjutab ta pikemalt mälestusteraamatus (Prants 2010: 146–147).¹¹ Lõuna pool on ta käinud Pörste (Pörstõ) külas ja võimalik, et kogunud seal ümbruskonnas laiemaltki (Prants 2010: 142).¹²

Ka esitajate andmeid pole Prants pidanud vajalikuks kirja panna. Kogu materjali peale leiab küll viie isiku nimed (Vasila Taarka ja Vassil Hilana külast ning Vassila Ann, Mikita ja Mikita naine Parask Vasildõ külast), kuid neid, kellega ta kohtus, oli arvatavasti rohkem. Mõnel juhul on ta märkinud ainult seda, kas esitaja oli mees või naine. Hiljem, kui Hurt hakkas esitajate andmeid koguma ja täpsustama, vastas Prants kahetsevalt: „Setu laulikute asi on mul omalgi südame pääl, kuna ju ennegi seda minult olete küsinud. Aga ma ei saanud soovitud teadusi anda, sest seekord kui

⁹ Elise Aun saatis samuti Hurdale väikse kogu laule ja jutte, kuid tegi seda hiljem, 1888. aastal ilmunud üleskutse peale. Esmalt pani ta kirja kohalike eestlaste pärimust (H III 16, 307/14), teisel korral saatis setode mõistatusi ja jutte (H II 27, 721/52). Sellega tema rahvaluulealane kaastöö piirdus. Tõendeid selle kohta, et Prants ja Aun oleksid koos kogumas käinud, välja ei tulnud.

¹⁰ Kogutud materjali hulgas Jaanikivi kombestikku kirjeldatud ei ole. Mälestustes kajastuvad tähelepanekud võivad olla seotud Prantsu varasemate või hilisemate kogemustega.

¹¹ Kiviga seotud pärimuse kohta vt Valk 2025 ja selle arvustust siinses ajakirjanumbris: Reinaus 2026.

¹² Keeleteadlase ja omaaegse ERA stipendiaadi Ello Kirsi (Sääritsa) isa meenutuste järgi oöbinud Hindrik Prants, kellega neid sidus sugulus, ühel oma kogumisretkedest nende Süvaoru talus (Kirss 2022: 16).

kirjutasin, ei märganud neid nõuda.” (EKM EKLA, f 45, m 19:17 [postkaart, postitempel 10. V 1904])

See kahtlemata kõnekas repliik iseloomustab lisaks Prantsu kogumistöole toonaseid kogumisprintsipi üldisemalt. Esitajate anonüümsus peegeldab rahvaluuleteaduse algusaega iseloomustanud arusaama pärimuse kollektiivsest iseloomust. Esitaja on selle käsitluse järgi eelnevate põlvete pärimuse vahendaja, kelle individuaalsust ja isikupära ei peeta oluliseks. (Kuutma 2005: 10–11)

Ilmekas näide on Hilana Taarka kirjelduste muutumine eri uurijate käsitlustes. Prants kohtus Taarkaga 1888. aasta jõulude paiku. 1889. aasta küünlapäeva eel kirjutatud kirjas Hurdale (EKM EKLA, f 43, m 17:51 [postitempel 1. II] 1889) ei väljenda ta kuidagimoodi oma „leiu” ebatavalisust. Suurlauliku staatuse pälvis Taarka alles siis, kui sattus soome uurija Armas Otto Väisäneni huviorsu (Kuutma 2005: 169–170; Kalkun 2011: 74–76; Leisiö 1992: 9). Lauliku muutunud staatus mõjutas aga seda, kuidas Prants teda hiljem oma mälestustes kirjeldab: siin nimetab ta Taarkat laialt tuntud „lauuemaks”, kelle laulu- ja jutuvaramu kirjapanekuks kulunud tal ligi nädal (Prants 2010: 135). Kuna kirja pandud laulude hulk on võrdlemisi väike, on Andreas Kalkun (2011: 71) viimase väite paikapidavuses kahelnud. Milliseid muinasjutte Prants Taarkalt kirja pani, pole samuti selgunud, küll on aga osa juttude esitajaks märgitud Hilana Vassil (vt H II 3, 421),¹³ nii et pole välistatud, et Prants peab neid jutte silmas. Igal juhul on kohtumine Taarkaga omandanud mälestustes märksa suurema tähenduse, kui see Prantsu kirjades ja pärimuse üleskirjutustes kajastub.

Setodest teebki Prants pikemalt juttu oma mälestusteraamatus. Järgnevas tsitaadis väljendub üsna ilmekalt see, millisesse positsiooni Prants end kogujana paigutab:

Et siis setukesed üldiselt, eriti naised, oma rahvuslikku vaimuvara (mis neile täielikult asendas kogu muu puuduva kultuuri) tarviliselt kõrgeks hindasid, ei suutnud nad mõista, mis huvi võis olla „maapoole” „targemil inimestel” (seda nad tundsid) nende laulude ja juttude vastu. Nõudis vaeva selgeks teha, et ka „targemil inimesil” omajagu igatsust on tutvuda „vanno laulõga”. (Prants 2010: 137)

Prants kasutab siinkohal huvitavat võtet: seto naiste ehk „teiste” suu läbi kirjeldab ta haritud ja kultuurset „mina”. Majanduslikus mõttes ei erine Prants setodest kuigi palju, temagi pärineb maaharijate hulgast ning tema linnaolu oli sel ajal alles hoogu võtmas. Erinevus, millele Prants osutab, on hariduslik ja kultuuriline, mis annab talle ka põhjust sotsiaalse üleoleku tundmiseks.

Tähelepanu väärib ehk seegi, et koguja suhted naistega olid paremad kui mees-
tega, kes jäid tema kavatsuste osas enamasti umbusklikuks ja kahtlustavaks (Prants 2010: 140–141). Vastastikusest mõistmatusest tekkinud konfliktide hindamiseks on teada Prantsu vaatepunkt (tema kogumistööl on „objektiivsed” põhjused ja üllad eesmärgid) ning järeldused (mehed on rumalad ja umbusklikud), kuid seto meeste ega ka naiste arvamust nende kirjutiste põhjal teada ei saa.

¹³ Jutud on saadetud lauludest eraldi järgmises saadetises (vt EKM EKLA, f 43, m 17:51, 7, 20. III 1889).

Korduvad teemad kirjades ja mälestustes

Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (EKLA) leidub kümme Hindrik Prantsu kirja ja postkaarti, mis ta on ajavahemikus 14. VI 1887–[8. V] 1904 Jakob Hurdale saatnud (EKM EKLA, f 43, m 17:51; EKM EKLA, f 45, m 19:17). Hurda kirju Prantsule pole säilinud, kuid on teada, et vähemalt alguses kirjutas ta vastu. Selle kohta on Hurt teinud märkmeid oma aruandekladesse „Cladde über meine Vanavara-Sammlung” (EFAM Hurt, m 2:1).¹⁴

Kogumistöö algusaastatel, kui kogujaid oli veel vähe, jõudis Hurt kõigile kaastööliste isiklikult kirjutada. Hiljem, kaastööliste hulga suurenedes ei olnud see enam võimalik. Tekkinud olukorra lahendas ta selliselt, et vastas kirjades esitatud küsimustele ajalehes ilmunud aruannete vahendusel (Saukas 2005: 128). Sel moel muutus erakirjavahetus avalikuks dialoogiks, millest said osa nii need, kes suurokogumise aktsioonist osa võtsid, kui ka need, kes seda kõrvalt jälgisid (Kikas 2017: 273–274). Küllap algselt olude sunnil tekkinud vastamise vorm oli strateegilises mõttes isegi tulusam: avalik kiitus innustas teisi liituma ning ühele kogujale antud juhised olid õpetuseks kõigile osalejatele.

Prantsu kirjade sisu on suures osas praktilist laadi. Ta kirjeldab põhjalikult, mida on kirja pannud, millist materjali saadab ning mis jääb saatmist ootama. Hurda üleskutses esitatud juhiste järgi püüab ta kogutud materjali murdes kirja panna ning küsib ortograafiaalast nõu. Toon alljärgnevalt mõne rahvaluule üleskirjutamist ja kogumist puudutava teema, mis kordusid nii Prantsu kirjades kui ka hilisemates mälestustes.

1. Raha

Esimesed Hurdale saadetud kirjad pärinevad 1887. aastast, kui Prants esimest korda Setomaal käis. Prantsu sõnul rõõmustas Hurt tema tegevuse üle, innustas teda jätkama ning jagas juhiseid, kuidas seto keelt kirja panna. Lisaks lubanud ta tasuda kogumistööle tekkinud rahaliste kulutuste eest. (Prants 2010: 135) Selles osas palus Prants juba esimeses kirjas ise Hurdalt toetust, kurtes, et ilma viinata ei taha meesterahvad oma suud avada.

Siis weel, wabandage, tahtsin ma – jah, sellest ma waikiks parem, aga kardan, et pärast kahetsus tuleb, sellepärast räägin wälja. Nagu Teie, auustatud härrä, küll isigi teate, ei nõua wanawara korjamine mitte ainult hoolt, waid ka uut wara! Tihti ei taha nimelt meesterahwas, enne suudgi lahti teha, kui peab wiinaga päästma ja palka mõistawad nad küllalt pärida, sõnu „to miä säs saks tu iist and” on kohe kuulda, kui aga laulu paluma hakkad. Ma julgeksin siis seda alandliku palwet ette panna, et kui

¹⁴ Hurda märkmed kinnitavad, et ta on saatnud kirja teel vähemalt kolm vastust (vt EFAM, Hurt, m 2:1, lk 13, 34, 48), ühe korra vastanud suuliselt (EFAM, Hurt, m 2:1, lk 42) ja viimastel kordadel vastanud aruande vahendusel (EFAM, Hurt, m 2:1, lk 50, 60, 72). Hurda klade võib olla aruande mustand, mille ta koostas ajalehes avaldamiseks. Lisaks sellele, kes mida ja millisest kihelkonnast kogus, on ta sinna märkinud ka selle, millal ja kuidas on ta kaastöölisele vastanud.

see võimalik on, ehk mulle vähe abiraha muretseksite. Ma võiks siis tõeste rohkem korjata, kui tean, et kulud osaltgi tasutud saavad. (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 1/2p, 14. VI 1887)

Setode rahalebusest teeb Prants mitmel korral juttu.

Paraku on ka korjamisel takistused, millest ikka wana raha-puru pää asi on. Nimelt on sellega Setumaal lugu päris raisus. Et nüüd wiimsel ajal nii agaraste korjama hakati, arwawad Setud sellest korjajatele kes teab kui kõrget kasu kaswawat ja püüawad isi ka sellega hääd „sehwti” teha. Palud sa Setu käest juttu, kuuled kohe: „Ku nu saks jutusõ päält uma poolõ tuopi ärr pand, sis iks saa, miä saa, ega nu weli ilma tahtu ni kel suud pessä.” Ja saavad nad mis nõutud, sis hakawad tihti laia lori laskma, nii et kord kümmet kõlbulist sõna ei saa, mis kirjutada maksab. (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 3/8, 17. V 1888)

Kogumistöoga kaasnev materiaalne kulu tuli kogujale tõenäoliselt ootamatult, ta ei olnud sellega arvestanud. 1887. aastal elas Prants haiguse tõttu oma venna juures ning tema rahalised võimalused olid kasinad. Jäeb mulje, et tasu küsimine oli kogujale ebamugav olukord, mis varjutas muidu helgena kujutatud kogumisretki ka hilisemates mälestustes (vt Prants 2010: 135, 138, 140).

Vähemalt ühes 1889. aasta kirjas tänab Prants Hurta saadetud abiraha ehk „„zuvva nühkimise” tenga” (‘pastla nühkimise raha’) eest (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 7/14, 20. III 1889). Meenutuste järgi saanud ta ka esimese kaastöö järel 50 rubla (Prants 2010: 142), kuid kirjavahetusest on selle kohta raske midagi välja lugeda. Õnneks on arvepidamises täpne ja põhjalik Hurt teinud oma aruandekladesse selle kohta märkmeid (EFAM, Hurt, m 2:1). Nii selgub sissekannetest, et ta saatis Prantsule kahel korral 20 rubla, esimese rahasaadetise üsna kogumistöo alguses (4. VI 1888) ja siis umbes pool aastat hiljem (10. II 1889). Viimast peabki Prants tänu sõnadega meeles. Maksmise teema oli Hurdale tuttav, ta oli isegi laulikutele nende vaeva ja kulutatud tööpäeva eest tasunud (Kalkun 2011: 143–145). Sellest on juttu teistegi kogujate kirjutistes, võiks lausa öelda, et tasu küsimise teema on üks läbivaid motiive rahvaluulekogujate reisikirjeldustes.¹⁵

Tasu nõudmise üheks põhjuseks võis olla seto traditsioonis käibinud pulma- laulikutele nende laulutöö eest maksmise komme (Kalkun 2011: 145), kuid tõenäolisem on, et kogumissituatsioonis tasu maksmise olid kogujad ise algatanud ja sellest kujunes aja jooksul harjumuspärane praktika. Samale järeldusele jõudis ka Rudolf Põldmäe, kirjutades reisipäevikus: „Osalt on neile ka harjumuseks saand oma „vaimuvara” raha eest teistele loovutada, millele meil polnud muidugi võimalik ega vajagi vastu vaielda” (Põldmäe 2023: 290).

Suhtumine tasu eest saadud rahvaluulesse on aja jooksul muutunud. Hurda kaas- aegsed pidasid sellist teguviisi kaubanduslikuks tehinguks ning maksmist õiglaseks

¹⁵ Nt Anna Raudkats (EÜS X, 1266); Nikolai Sõrmus (ERA II 175, 19/20); Rudolf Põldmäe (ERA II 128, 507/50).

tasuks aja kulutamise eest, kuid vabatahtliku kogumistöö vaatepunktist võis maksmine ja tasu nõudmine tunduda sobimatu.¹⁶

2. Moraal

Mitmel korral uurib Prants, mida teha teisedite ja „hábemata” lugudega, kas panna neid paberile või mitte (EKM EKLA, f 43, m 17:51, 14. VI 1887; 25. XI 1887; 17. V 1888). Moraalselt piiripealse pärimuse üleskirjutamine valmistab peavalu paljudele kogujatele ja oli Hurdale saadetud kirjades üks sageli esile kerkivaid teemasid (Kikas 2017: 279; Kalkun, Sarv 2014: 94; Saukas 2005: 163–165). Hurda seisukoht oli, et rahvapärimuse hulka kuuluvad ka seesugused lood, mille keelekasutus ja temaatika ei vasta heale tavale:

Aga et niisugusid nurjatumaid jutustusi paremaid ja kenadest lahotada, peavad ommeti vanemal rahval kõik jutud, halvad ja hääd, tuttavad olema, ja tuttavaks võivad nemad üksi sedaviisi saada, et neid korjatakse ja vanale rahvale kudagi viisi kättesaadavaks tehakse (Hurt 2005a [1871]: 157).

Sooviga kirjeldada kõike, mis kultuuris on, ka sobimatut, püüdleb Hurt kahtlemata teadusliku objektiivsuse poole (Kalkun, Sarv 2014: 93), kuid on teisi põhjusi. Oma artiklis „Mis lugu rahva mälestustest pidada” (ilmunud 1871. aastal Eesti Postimehe lisalehes) toob Hurt välja neli postulaati, millega selgitab rahvaluule kogumise vajalikkust: need on ajalooline, meelelahutuslik, pedagoogiline ja teaduslik (vt Hurt 2005a [1871]: 144–159). Oluline on siinkohal seegi, et kõik need lähenemised on lahutamatus seoses kristliku maailmavaatega.¹⁷ Kuid hilisemates kirjutistes ja üleskutsetes võimendusi juba uued rahvuspoliitilistest identiteediotsingutest lähtuvad märksõnad. Tähelepanu koondus nüüd rohkem ajaloolisele ja teaduslikule vaatepunktile, jättes meelelahutusliku ja kasvatusliku aspekti tagaplaanile (vt Hurt 2005b [1872]: 214; Jansen 2004; Kikas 2013: 336).

Kuigi Hurt oli avalikes kirjutistes moraalnormide piire ületavale pärimusele roheline tule andnud, jätab Prants oma sisemise tsensuuri ajal seesugused tekstid enamasti kirja panemata: „Kuid mõned üsna hullropud laulud ja jutud jätsin küll

¹⁶ Tasu maksmine oli ette nähtud Eesti Kirjameeste Seltsi eestvedamisel toimunud rahvaluule kogumistöös osalenuatele, mis tõi endaga kaasa ka hábematut rahaküsimist (Saukas 2005: 107). Hilisemates folkloristika ajaloo käsitlustes on esitajatele maksmise teemat nähtud negatiivsena näiteks Samuel Sommeri kogumisaktsiooni puhul (vt Kalkun 2011: 143–146, 195–199). On ka juhtumeid, kus laulmise eest maksmine on andnud põhjust uurijate demoniseerimiseks (vt Västrik 2007: 158–163).

¹⁷ „Ebausk ise peab koolmeistril, kiriku-õpetajal, tohtril jne. täieste teatav ja tuttav olema, siis mõistab tema selle kihvile igas paigas juure saada, siis võib tema teda ka kõige kõrvalisemast urkast ja oonest ära leida ja valge ette tuua, siis ja üksi siis võib ta ka mõnosat abi temale vasta muretseda ja igakord niisugust, mis kõige sündsam. Tundmistest ja teadmistest üksi kasvab mõistlik ja mõnos töö välja. Peaks siis see ebausku rookimise ja hävitamise juures tõisiti olema? Mina seda ei usu. Korjagu siis mõistlikud mehed ka kõige inetumaid rahva mälestusi ja kõige jõledamat ebausku ja pangu kõik sündsaste kirja. Sest võib rahva juhatajale ja nende läbi rahvale enesele suur kasu tulla.” (Hurt 2005a [1871]: 159)

kirjutamata, aga kui ehk needgi materialiks tarwilised on, siis wõin ju edaspidi saata” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 2/3p, 25. XI 1887). Mõne üksiku teksti on ta siiski Hurdale saatnud märkusega: „Tõisend. On küll üsna ropp, aga olgu see mitme sarnaste seast proowiks” (H II 3, 120 (18)).

Veel mälestusteski tegi Prants oma valikutest juttu. Siit nähtub, kuivõrd suurt mõju avaldas Hurda pastoriamet.

Obinitza kolga vanade juttude kirjutamisel märkas, et neisse oli tunginud õige palju täisvenelist ainet, mis moonutas setulise algupärandi. Neis kirjeldati igasuguseid pappide ja diakonite seiklusi, mis nendel taluinimestega olnud, eriti naistega. Mõned nendest olid sellelaadilised, et mina neid – väärünnitusteks arvates – ei pidanud kohaseks Hurda kogusse saata, vaid heitsin kõrvale. (Prants 2010: 144)

Nagu näha, hindas ta setode moraalseid väärtusi ja kõlbelisust paremaks, kui see nende juttude valgusel paista võiks, põhjendades kõlvatust naabrite (venelaste) halva mõjuga. Naabritele ja võõrastele omistatud negatiivsed omadused ei ole pärimuses midagi uut. Ehkki rahvusluse ideed olid Prantsule varakult tuttavad, ei pruukinud tema hoiak venelaste suhtes 1887. aastal Setomaal käies veel nii kriitiline olla. Seevastu hilisemates kirjutistes on tema suhtumine venelastesse varjatult negatiivne (Prants 2010: 137; vt ka Prants 2016a, 2016b).¹⁸

3. Teisendid

Üheks läbivaks „mureks” Prantsu kirjades on teisendite kirjapanemise küsimus. See, et Prants märkas traditsioonilise ainese kordumist eri esitajate repertuaaris, on isenesest tähelepanuväärne. Juba esimese saadetise puhul tegi ta sellest juttu ja küsis, kas on vaja varem kuulnud või trükitud avaldatud ainet kirja panna. Teisendite kogumata jätmisel on selge põhjus: kord kirja pandud laul või jutt on tema hinnangul juba „päästetud”.

Laulusid ma enam ei kirjutanudgi, sest et nad kõik tõisendid näisiwad olema, siis on ju kahju ilmaaegu aega ja waewa raisata. Kui aga kuulen, mis uudiseks arvan, pistan muidugi ülesse. Jutude kohta paluksin ma nimelt teadust, kas tõisendidel üleüldse suuremat tähtsust on. Ma kuulen jutusid, mis suuremalt osalt endiste minu kirjutatud jutudega ühte lähwad, siis teisi, mille sarnaseid juba siin ja sääl trükitis lugenud olen, palun teatada, kas neid weel korjata ja kirjutada maksab? (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 3/5–3/6, 17. V 1888)

Täit selgust polnud selles osas ka Hurdal endal. Tema seisukoht näib olevat üldjoontes selline, et sealt, kust juba on kogutud, ei ole mõtet enam kirja panna, niisamuti neid tekste, mis on rahvaluule väljaannetes avaldatud. Teisalt jällegi pidas ta oluliseks põhjalikku ja ammendavat kogumist, mille puhul teisendid on paratamatult

¹⁸ Prantsu venevastastus kujunes ajaloolase Mart Kuldkepi (2017: 230) sõnul välja Esimese maailmasõja päevil.

kaasuv nähtus, ning möönis, et teisendid võivad pakkuda huvitavat täiendust varem kirja pandud materjalile.

Koguja valikuid ja arusaama sellest, mis talletamist väärrib, kujundasid suurel määral ka trükis ilmunud tekstid. Prantsu sõnul olid paljud jutud talle kirjandusest tuttavad. Ta kirjutab ühest Vastseliina kandi mehest, kes rääkis talle ümber raamatust loetud või kuulnud jutte. „Need jätsin muidugi kõrwale, ka need, mis minu teada ju trükitud on (Petja A.), ja ainult need, mida veel tundmataks arvasin, tähendasin ülesse” (EKM EKLA, f 43, m 17:51 [postkaart], 6. VI 1889). On vähe tõenäoline, et ta jättis trükistest tuttavad lood kirja panemata põhjusel, et pidas neid kirjanduslaenulisteks. Märksa tõenäolisem on, et kord kirja pandud (ka avaldatud) tekst oli tema hinnangul juba fikseeritud ja hoiul.

Prantsu „oma ait”

Prantsu esimesed mahukad saadetised viisid Hurda mõttele koondada tema materjal eraldi köitesse (H II 3). Selle tunnustust väljendava otsuse teeb ta üsna varakult ning annab teada ka aruandes.

H. Prants Wastselinna kihelkonnast on senni kõigist wanawara kogujatest kõige tulisem, kõigiti nummer esimehe. Suure hoolega ja osawusega on ta ju enne mulle palju materjaali saatnud, nüüd jälle 25 kirjutuspögnat wanu juttusid Setude suust, wana rahwausku ja ebausku, wana laulusid, 210 wanasõna ja siis veel 3 uue maa ja rahwalaulu, mis mitte tuumata ei ole, waid ajaloo tundmiseks väga tähtsad. Mina ei jõua seda suguwenda küllalt ära tänada ja tema hoolt küllalt ära kiita, nagu ta wäärt. Kui meie ühine töö trükis ilmub, saab see töötegija sell põllul esimeste isamaa poegade reas auuga seisma ja veel pärastpoolded põlved saawad teda tänama. Ta on tõeste mehise töö teinud. Kui meil igas kihelkonnas üks niisugune korjaja ja üleskirjutaja oleks, siis wõiksime oma Eesti wanawara magaskiga ehk mälestuste museumiga pea ja julgeste ärksamate rahwaste kõrwastuda. Ja seesama wend ei ole sugugi veel wäsind, ta teeb weelgi tööd ja suure hoolega, ta lubab ka edespidi koguda, mis aeg kannab. Terwitame ja täname kõigest südamest. Ma teen tema ülitähtsale ja rohkele materjaalile iseäralise uue mapi. Niisugusel mehel peab oma ait olema. Kas tohime loota, et tõisi niisugusi noorimehi weel Eestis tõuseb? (Hurt 1888d)

Sedalaadi kiidukõnega esines Hurt esimest korda. Ühelt poolt selleks, et innustada kogujat kaastööd jätkama, teisalt aga soovist ärgitada teisi kogumistööga liituma. Prantsu kirjanekuid hinnatakse kõrgelt ka edaspidi, kuid märksa napimas sõnastuses.

Hurda kogusse kuuluv materjal on köidetesse paigutatud laekumise järjekorras. Nii võivad sama isiku eri aegadel saadetud üleskirjutused paikneda mitmes köites. Prantsu „mapi” ülesehitus erineb siiski ülejäänutest. Siin on materjal järjestatud liigiti: kõigepealt laulud, siis mitmesugused jutud, seejärel lühivormid (adresseeritud

Meelejahutaja ja Olewiku toimetustele) ja kõige lõpus materjal, mis on kogutud Vastseliinast ja Alutaguse mailt.¹⁹ Liigiti paigutamist võimaldas arvatavasti juba ümberkirjutamise käigus tehtud materjali korraldamine, millele Prants oma kirjades osutab. Materjali seesugune järjestamine võib meile kõnelda veel sellestki, millisesse hierarhilisse süsteemi Hurt ise folkloorsed tekstid paigutas.

Laulude üleskirjutamise kohta kirjutab Prants mälestustes:

Setu naine ütles ette oma harjunud pikal leelutamismoel, nii et järelekirjutamine teostus kaunis hästi, suurema kiirusega. Et aga üleskirjutuses võis tulla vääratusi, lugesin pärast, kui laulu kirjutamine oli lõpul, kirjutatud laule kontrollimiseks ette, et laulik võiks mõnda kohta õiendada, kus vaja. (Prants 2010: 137)

Laulude osas Prantsu „trükki” pääsemise unistus täitus: „Setukeste laulude” (SL) esimeses ja teises köites avaldati 116 tema kirja pandud laulu.²⁰ Teades, et Hurt, Veske jt olid „laulupõllul” juba aktiivselt töötanud, keskendus Prants Setomaal käies põhiliselt juttude kogumisele.

Erinevalt lauludest pole juttude puhul teada, kuidas üleskirjutamine toimus. Tõenäoliselt tegi ta märkmeid ja kirjutas hiljem loo nende põhjal ümber. Ka kirjades selgub, et ta saatis Hurdale puhtaks kirjutatud materjali: „Jutusid on mul kaunis kogu weel ümberkirjutamata, loodan Jõuluks weelgi Setulast lisa saada ja talwe ajal mahti, neid walmis teha.” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, l 4/10p, 17. XI 1888)

Kahjuks pole teada, kuidas Prants oma informante küsitles. Võimalik, et ta küsis *jutus*’te kohta, mis on setode eemiline kategooria meelelahutuslike ja väljamõeldud lugude tähistamiseks. See seletaks ka asjaolu, miks on imemuinasjutte ja naljandeid teistest jutuliikidest rohkem kirja pandud²¹ ning legendilisi jutte (ATU 750–849) sootuks vähe (10 teksti). Setode religioosnes maailmapildis jutustavad kristlikud legendid tõestisündinud asjust ja päriselt elanud isikutest. Seetõttu võisid legendilised jutud rahvaliku kategoriseerimise raamistikus fiktsionaalse *jutus*’e määratluse alt välja jääda. Samuti võis kirjapandut mõjutada koguja keskendumine ennekõike „iidse” ja „paganliku” kultuuri jäädvustamisele. Sel põhjusel võis uuemas kultuuri kihti kuuluv kristlik traditsioon koguja fookusest ka välja jääda (vt Beyer 2011: 62–64).

Loomamuinasjutud (ATU 1–299), mida on Prantsu kogutute hulgas samuti võrdlemisi vähe, on mõnel juhul haagitud naljandi žanri külge. Näiteks on loomamuinasjuttu „Rebäse kavalus” (H II 3, 263 (92), ATU 71) nimetatud „naljajutuks”.²² Ühe seksuaalse alatooniga loomamuinasjuttu algusosas on Prants lisanud märkuse:

¹⁹ Hurt ei ole siiski kogu Prantsu materjali tema kogutud vanavara köitesse (H II 3) mahutanud, nii on viimaste kogumisretkede materjal paigutatud teiste kogujatega ühisesse köitesse (H II 32, leheküljed 965–1018).

²⁰ Hindrik Prantsu kogutud laulude kohta vt Kalkun 2011: 71–72.

²¹ Imemuinasjutte (tüübid ATU 300–749) on kokku 54 juttu, mis esindavad 51 eri jututüüpi, naljandeid (ATU 1200–1999) ehk „lori” on kirja pandud 30 teksti.

²² Selles loos valetab rebane külmale, et tal on soe, ning külm katkestab temaga võistlemise. Mujal Eestis on külma vastaseks jänes.

„Pole suur asi, aga panen ta ometi ülesse, ehk on mõni tera tuuma ka leida” (H II 3, 206/7 (53), ATU 152).²³ „Loriks” on tituleeritud ka üks rumala vanapagana muinasjutt (H II 3, 297/298 (108)), milles kuradil tuleb naise suguelundite vanust määrata. Nende ääremärkustega annab Prants edasi neidsamu kõhklus, millest ta Hurdale kirjutab. Ühtlasi distantseerib ta end sel moel peavalu põhjustanud ainesest.

Kogutud materjali vormistuslikku külge vaadates hakkab silma üleskirjutuste tekstikesksus, mis peegeldab tollast arusaama kirjalikust tekstist kui suulise esituse tõendist. Seetõttu ongi kirja pandud jutud ja laulud justkui esituste väljalõiked. Iseisvaks esteetiliseks objektiks vormistatud tekstid annavad aga võimaluse luua uusi kontekste ja tõlgendusi.

Kokkuvõte

Läbi aegade on rahvaluule kogumist raamistanud herderlik idee pärimusest kui mildestki minevikulisest ja kaduvast. Sellest arusaamast oli kantud ka Jakob Hurda ja tema kaasaegsete rahvaluulealane tegevus, mille üks eesmärk oli päästa pärimuslik aines unustusest (vt Hurt 2005b [1872]: 214). Muret vanade mälestuste kadumise pärast väljendas ka Hindrik Prants: „Nüüd on ka wiimne aeg, kui nüüd korjatud ei saa, kaduwad wiimsed riismedki ära” (EKM EKLA, f 43, m 17:51, 17. V 1888). Kirjaoskamatu setode juurde läks ta niisiis kirjaoskaja missiooniga. Kuid päästetöödele lisaks motiveeris Prantsu erakordne võimalus jätkata Hurda uurimistööd ja hakata justkui tema raamatu kaasautoriks. Prantsu poolelt vaadates töötas ta ennekõike „Setu-raamatu” heaks, mis mõjutas kahtlemata seda, mida ja kuidas ta kirja pani.

Välitöodel üleskirjutatud tekste võib pidada Prantsu kogumistöökeskpunktiks. Sellest seisukohast lähtus ta ise ja sellest on lähtunud tema materjali hilisemad vaatlejad. Siin käsitlesin aga neid tekste ümbritsevat – nii tekstilises (ääremärkused, kommentaarid, paigutus, vormistus jms) kui ka kontekstilises (kes, kellele, miks jne) mõttes.

Nagu hulgast näidetest ilmneb, ei kujunenud Prantsu rahvaluulekogu spontaanselt, vaid koguja teadlike valikute tulemusena. Tema otsustas, mida tasub kirja panna ja mida mitte. Vaatamata sellele, et Prants käis Setomaal sealse rahva pärimust jäädvustamas, saame neist dokumentidest setode kohta üsna vähe teada. Mõnel üksikul juhul on rahvaluuleteksti juurde lisatud esitaja nimi, kuid enamasti pole üleskirjutaja seda vajalikuks pidanud. Ka Hurdale saadetud kirjades on setodest harva juttu. Nii jääb setode hääl kõlama üksnes laulu ja jutuna. Teame, kes vahendab, aga seda mitte, kes kõneleb.

Ehkki kogumistöökäigus kirja pandud pärimus, Hurdale saadetud kirjad ning hilisemad mälestused dokumenteerivad kogumistööd erinevalt, moodustavad need siiski üksteist täiendava terviku. Neid kirjutisi omavahel võrreldes on avanenud Prantsu kogumistöökontekstuaalsed väljad, mille kohta muidu märkmeid napib.

²³ Karu küsib naisega vahekorras olevalt mehelt, mida ta teeb. Mees vastab, et „kirjab” naist. Karu soovib samuti kauniks saada, mille peale mees kõrvetab teda hõõguva rauaga. Eesti Rahvaluule Arhiivis on sellest loost veel paar üleskirjutust.

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (projekt TK215, „Eesti juured: rahvastiku ja kultuuri kujunemise transdistsiplinaarsete uuringute tipkeskus“).

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Kirjandusmuuseum (EKM)

Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA)

f 43 – Jakob Hurt (EKS)

f 45 – Jakob Hurt (RKM)

f 193 – Eesti avalikkude tegelaste elulugude kogu

Eesti Rahvaluule Arhiiv

EFAM – Eesti folkloristika ajaloo materjale

EKM S – Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluulekogu

ERA – Eesti Rahvaluule Arhiivi kogu 1927–1944

EÜS – Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu

H – Jakob Hurda rahvaluulekogu

H, Jõgever – Jaan Jõgever kogu

KIRJANDUS

ATU = Hans-Jörg Uther, *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. I kd. *Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction*. (FF Communications 284.) II kd. *Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales*. (FF Communications 285.) III kd. *Appendices*. (FF Communications 286.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 2004.

Beyer, Jürgen 2011. Kas folkloristid uurivad rahva jutte? *Tlk Triinu Pakk*. – *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 52–65.

Hinnamõistatus 1887 = Hinnamõistatuse № 3. seletus. – *Olewik Lisa* 4. V, nr 10, lk 159–160.

Hinrikus, Rutt 2010. Eesti autobiograafilise kirjutuse kujunemisest 18. sajandist Teise maailmasõjani. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 5/6, lk 20–37.

<https://doi.org/10.7592/methis.v4i5-6.516>

Hurt, Jakob 1887. Lühikene teadus ja tähtis palumine. – *Olewik* 18. V, lk 1.

Hurt, Jakob 1888a. Paar palwid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. – *Olewik* 22. II, lk 1; 29. II, lk 1; 21. III, lk 1.

Hurt, Jakob 1888b. Esimene aruanne Eesti wana wara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. – *Olewik* 28. III, lk 1.

Hurt, Jakob 1888c. Tõine aruanne Eesti wana wara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. – *Olewik* 11. IV, lk 1.

Hurt, Jakob 1888d. Wiies aruanne. Eesti wanawara korjamisest ja keelemurrete uurimisest. – *Olewik* 6. VI, lk 1.

Hurt, Jakob 2005a [1871]. Mis lugu rahva mälestustest pidada. – J. Hurt, *Looja ees*. (Eesti mõttelugu 66.) Koost Hando Runnel, toim Jaak Peebo, Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, lk 141–159.

- Hurt, Jakob 2005b [1872].** Kiri Eesti Kirjameeste Seltsi esimesele koosolekule. – J. Hurt, Looja ees. (Eesti mõttelugu 66.) Koost Hando Runnel, toim Jaak Peebo, Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, lk 212–215.
- Jansen, Ea 2004.** Jakob Hurt ja ühine isamaa töö. – E. Jansen, Vaateid eesti rahvuluse sünniaegadesse. (Ilmatargad.) Toim Siiri Ombler. Tartu: Ilmamaa, lk 19–35.
- Jõgever 1886 = J. J—r,** Hea nõu kooliõpetajatele, kooliõppijatele ja igale teaduse sõbrale. – Oma Maa, nr 1, lk 21–23.
- Kalkun, Andreas 2011.** Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kalkun, Andreas; Sarv, Mari 2014.** Seks ja poeesia: regilaulu peidus pool. – Vikerkaar, nr 4–5, lk 91–108.
- Kikas, Katre 2013.** Ajakirjandus Jakob Hurda ja Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogumise mõtestajana. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 333–350. <https://doi.org/10.54013/kk666a2>
- Kikas, Katre 2017.** Rahvaluulekogumine epistolaarses kontekstis. Helene Maaseni kirjad Jakob Hurdale. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 272–290. <https://doi.org/10.54013/kk713a3>
- Kirss, Tiina 2010.** „Vana tuuletallaja”: August Kitzbergi mälestused eesti autobiograafia tüvi-tekstina. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 5/6, lk 38–53. <https://doi.org/10.7592/methis.v4i5-6.517>
- Kirss, Ello 2022.** Ello Kirsi kogumispäevik. – Maailmade vahel. I kd. Ello Kirsi Setomaal kogutud lood 1938–1940. (Monumenta Estoniae Antiquae VIII:I.) Koost Mare Kõiva, Maris Kuperjanov, Ülle Kärner, toim Paul Hagu, Sulev Iva, Lagle Kasak, Tiina Siimets, tlk Enn Kasak. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond, lk 16–30.
- Kitzberg, August 1924.** Ühe vana „tuuletallaja” noorpõlve mälestused. I kd. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Kuldkepp, Mart 2017.** Üks väsimatu rügaja vaimupõllul. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 228–231.
- Kuutma, Kristin 2005.** Pärimuskultuurist kultuurisümboliks. Saami etnograafia ja seto eepose loomisluгу. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 3.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Leisiö, Timo 1992.** Setumaalta Harjumaalle. A. O. Väisänen tutkimusmatka Viroon vuonna 1913. (Tampereen yliopisto. Kansanperinteen laitos. Julkaisuja 16.) Tampere: Tampereen yliopisto.
- Liljewall, Britt 2013.** Recollections of reading and writing: Another picture of Swedish literacy. – White Field, Black Seeds: Nordic Literacy Practices in the Long Nineteenth Century. (Studia Fennica. Litteraria 7.) Toim Anna Kuusmin, M. J. Driscoll. Helsinki: Finnish Literature Society, lk 30–39. <https://doi.org/10.21435/sflit.7>
- Mäik, Vaina 1963.** Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus. (Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused 7.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Möldre, Aile 2016.** An autodidact agent of Estonian book culture: The case of Tõnu Franzdorf (1862–1940). – Reading and Writing from Below. Exploring the Margins of Modernity. (Northern Studies Monographs 4. Vardagligt skriftbruk 4.) Toim Ann-Catrine Edlund, T. G. Ashplant, Anna Kuusmin. Umeå: Umeå University, Royal Skyttean Society, lk 269–284.
- Paatsi, Vello 2010.** Järelsona. Hindrik Prants ja *timä elokäük*. – Hindrik Prants, Minu elukäik. Mälestusi ja pärimusi. (Eesti mälu 34.) [Tallinn:] Eesti Päevaleht; Akadeemia, lk 149–154.

- Prants, Hindrik 2010.** Minu elukäik. Mälestusi ja pärimusi. (Eesti mälu 34.) [Tallinn:] Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Prants, Hindrik 2016a.** Petseri eestlased. – H. Prants, Eesti asi ja maailma lugu. (Eesti mõttelugu 128.) Koost Hando Runnel, toim Kristina Lepist. Tartu: Ilmamaa, lk 28–34.
- Prants, Hindrik 2016b.** Kaju tulnud „kadunud poeg”. – H. Prants, Eesti asi ja maailma lugu. (Eesti mõttelugu 128.) Koost Hando Runnel, toim Kristina Lepist. Tartu: Ilmamaa, lk 120–128.
- Pöldmäe, Rudolf 1940.** Hindrik Prants – edukamaid J. Hurda kaastöölisi. – Rahvapärимuste Selgitaja, nr 2 (9), lk 73–77.
- Pöldmäe, Rudolf 1938.** Hernhuutlikud elulookirjeldused. – Eesti Kirjandus, nr 9, lk 385–403.
- Pöldmäe, Rudolf 2023.** Rahvaluulekoguja reisiramat. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused. Commentationes Archivi Traditionum Popularium Estoniae 37.) Koost Mari-Ann Remmel, toim Valdo Valper. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Reinaus, Reeli 2026.** Kivi kahe ilma veere peal. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 548–552.
- Saukas, Rein 2005.** Eesti mõistatuste allikalugu. I kd. (Reetor 5.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, folkloristika osakond, Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus.
- Saukas, Rein 2020.** Auhinnamõistatused „Oleviku Lisas” (1887–1888). [Käsikiri.]
- SL = Setukeste laulud.** Pihkva-Eestlaste vanad rahvalaulud, ühes Räpinä ja Vastseliina lauludega, välja annud Dr. Jakob Hurt. I–III kd. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 104: I–III. Monumenta Estoniae antiquae I:1–3.) Helsingi: Soome Kirjanduse Selts, 1904–1907.
- Zetterberg, Seppo 2013.** Kultuurisillad ja revolutsioonituuled. Helsingi eesti kogukond 20. sajandi alguses. Tlk Kadri Jaanits, Sirje Olesk. Tallinn: Tänapäev.
- Toomeos-Orglaan, Kärri 2018.** Kirillitsas kirja pandud seto *jutusõ*. – Mäetagused, nr 70, lk 67–90. https://doi.org/10.7592/MT2018.70.toomeos_orglaan
- Valk, Heiki 2025.** Miikse Jaanikivi ja jaanipäev. Toim Mari-Ann Remmel. Tartu: Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Västriku, Ergo Hart 2007.** Vadjalaste ja isurite usundi kirjeldamine keskajast 20. sajandi esimese pooleni. Alliktekstid, representatsioonid ja tõlgendused. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 9.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kärri Toomeos-Orglaan (sünd 1975), MA, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi nooremteadur (Vanemuise 42, 51003 Tartu), karri.toomeos@kirmus.ee

Insights into Hindrik Prants's collection of Seto folklore

Keywords: folklore, history of folkloristics, Seto culture, Jakob Hurt, Hindrik Prants

This article focuses on the material recorded by the folklore collector Hindrik Prants, a native of Vastseliina Parish, during his travels in Setomaa between 1887 and 1890. His collecting work is documented in the folklore texts themselves, in letters sent to Jakob Hurt, and in memoirs written some fifty years later. Although these sources

differ in content, genre, purpose, and temporal perspective, together they make it possible to examine different representations of the same events, explore their common features, and identify contradictions between them.

Three main issues emerging from Prants's letters and memoirs concern the collection of variants, the payment of performers, and the recording of morally borderline texts. Because Prants viewed his work through the lens of folklore "salvage", he regarded texts that had already been recorded as effectively preserved and therefore saw little need to write them down again. The issue of payment arose from the performers' earlier experiences with folklore collectors who had paid them for singing, while the moral dilemmas stemmed from Hindrik Prants's Christian background and from the fact that the organizer of the collecting campaign, Jakob Hurt, was a Lutheran pastor.

Rather than focusing on the folk tales and songs themselves, the article examines the textual and contextual material surrounding these recordings, thereby shedding light on both the personal aims of Prants's collecting work and the broader ideological attitudes that guided it.

Kärri Toomeos-Orglaan (b. 1975), MA, Estonian Folklore Archives of the Estonian Literary Museum, Junior Researcher (Vanemuise 42, 51003 Tartu), karri.toomeos@kirmus.ee